

עברי חרש, שעמד על תלו עד שנת 1926. בעקבותיו נוסדו כתי דפוס נוספים, דוגמת זה של עורא גונאטי בשנת 1910, שהאריך ימים מכולם.³
 על דמותה התורנית של העיר ועל היקף תלמוד התורה בה אנו למדים גם מערותו של ישראל בן יוסף בנימין, המכונה 'בנימין השני', ששהה בחלב בשנת חר"ח למשך חמישה שבועות:

היהודים שמה שומרים דת אבותיהם ככל תקפה וטוהרתה. גם מלימוד חכמות ומדעים לא יניחו את ידם. לא פחות משישים וקני העדה מעוטרים בשם הכבוד 'תחכ' [...] ואין אחד מבני ישראל בעיר, אשר לא יאציל לו זמן מה משרות עותתיו להקדישם לתורה ולתעודה [...] בתוך חצי הליילה תאספו אל בית הכנסת וקנים ונערים יחידו ויעמיקו בלימוד התלמוד עד אור הבוקר ואחר יתפללו והולכים איש איש לפועלו ולעבודתו.⁴

אולם כמאה ה-19 חלו תמורות במצבם הכלכלי של יהודי סוריה בכלל, ושל חלב בפרט, שהשפיעו מאותו יותר גם על מעמדה התורני בעולם היהודי כולו. בשלהי שנת 1840, ולאחר עליית דמשק, חזר השלטון העות'מאני לסוריה, ותקופה חרשה נפתחה בתולדות יהודיה. כאשר התמוטטה האימפריה העות'מאנית מבחינה כלכלית בשנות השמונים של המאה ה-19 נעצר גם תהליך שגשוגן של הקהילות היהודיות והחל תהליך איטי וממושך של הידרדרות כלכלית וחברתית. הקהילות בדמשק ובחלב נפגעו אף הן מהמשבר הכלכלי, אולם קהילת חלב נפגעה פחות מזה של דמשק, בעיקר בשל השוני בענפי הפרנסה של ראשי הקהל ושל שכבת הביניים בהן. עובדה זו באה לידי ביטוי כאופן תפקודן של שתי הקהילות ובדרך התמודדותן עם השלכותיו של המשבר כתחומים דוגמת הבריאות והסעד.⁵ במקביל החלו לחרוד לקהילות אלו רוחות של המערבות ומודרניזציה, שבאו, למשל, לידי ביטוי בייסוסם של כתי הספר 'כל ישראל חברים'.⁶

בשנות השבעים החל בחלב גם תהליך של הידרדרות כמעמד הרבנות והרבנים,⁷ שהובטא גם כהגירתם לארץ ישראל. עד למחצית המאה ה-19 היה מספר תלמידי החכמים שעלו מסוריה לארץ ישראל זעום. בתחילה הייתה טבריה מוקד משיכתם אולם אחר כך שמו מנייה בעיקר לירושלים. כמלחמת העולם הראשונה חיו בירושלים כאלף יהודים יוצאי סוריה, רובם לידי חלב. בין העולים מחלב לירושלים עד לתקופה זו היו גם כתמישים רבנים ותלמידי חכמים מובהקים, רבים מהם מן השורה הראשונה של תלמידי החכמים בחלב, וכניהם בני המשפחות: אלפיה, דוויק, לאניאדו, סתהון, עטיה, קצין ושרים. הגירת חכמים זו גרמה לכך, שבמקביל להתמעטות הופעתם של חיבורים תורניים מקוריים של חכמים המתגוררים בסוריה, התרכזו חיבורים תורניים פרי עטם של חכמים תלכיים, תושבי ירושלים באותן שנים. חכמי חלב שכירושלים, ובפרט בית ידום, הפכו למוקד של סמכות דתית-תורנית ממשית לגבי הרשויות התורניות אף כארם צובה עצמה.⁸

3 על הדפוס העברי בארם צובה ראה: יציר, מילואים; כהן, חינוך, עמ' 190.

4 בנימין, ספר, עמ' 14-15. הובא אצל כהן, חינוך, עמ' 189. כהן מצטט מתוך עדותו של נוסע נוסף, זאמיר יימורק, שהגיע לחלב בשנת תרמ"ד, ושכתב בין היתר: 'בקראת התלמוד ונושא כליו יצטיינו הנעים בחלב שם אחד על עתים אשר בבגדו, כי עשירי חלב המה מחוקים ישיבות בבתיהם, ובכבודם ובעצמם יעסקו כמה שעות בכל יום כתורה, בחלמוד, בטור ושולחן זאב ונביאים ובתוכים' (עמ' 190). לחיבור פיס' של העיר חלב ומסודותיה בשנת ת"ר ראה: זאב, חיבור, כותב החיבור, שהיה כנראה מוצא אשכנזי. מתאר את האחרים שראה ברכי מימי לארם צובה, ולאחר מכן בצורה מפורטת את העיר וסביבותיה. על תוכנית הלימודים באותם ימים ב'כתובת הויז'ר, המקביל ל'בית הספר היסודי, ראה זור, החיים, עמ' 49-50.

5 זורה, קהילות, עמ' 106.

6 על תקופה זו ראה: הראל, תמורות; זור, החיים; זור, קהילות; כהן, חינוך.

7 ראה על כך בהרחבה אצל: זורה, הישבות; זורה, שמרנות.

8 זורה, קהילות, עמ' 87-86.